

MİZAH KAVRAMI VE MİZAHIN TARİHSEL SÜRECİ

Okan Alay

- Gerçekliğe ciddiyetin sınırlarına tutsak olmadan, gülmenin olanaklarından yararlanarak bakan mizah; bireysel ve toplumsal pek çok konuyu kendine özgü yaklaşımlarla değerlendirir. Güldürürken düşündürme ilkesiyle eleştirel bir bakış ortaya koyar ve gündelik dilden edebî dile değin birçok bağlamda kendine yer bulur.

Kavram Olarak Mizah

Mizah; gerek hayatta gerekse sanat ve edebiyatta kullanımı itibarıyla yaşanan gerçekliğe farklı bir bakış açısıyla bakabilen, sorgularken gülümseten, gülümsetirken düşündüren, düşündürürken farklı noktalara dikkatleri çekebilen bir anlatım tarzıdır. “Mizah, keskin bir zekânın, sıra dışı, aykırı, ani ve beklenmedik, kimi zaman eğlendirici, kimi zaman zaman sorgulayıcı biçimde, kimi zaman da acımasızca yapılarak kazandığı sessiz zaferdir.” (Eker, 2009: 54).

Bu öyle bir zafer ki zayıfın güce karşı kazandığı, kurulu yapıya karşı muhalif bir duruş olup aynı zamanda insanlığın, hakikatin öteki yüzüyle de yüzleşmesi demektir. Mizah bu özelliğiyle yaşanan gerçeklikten esinlenerek onu yeniden yorumlayıp komiğin dikkat çekiciliğiyle aktarmaktadır: “Mizah, yaşanan olaylardan yola çıkarak bugünü bazen doğrudan bazen de dolaylı bir şekilde sunan, yorumlayan, olayların farklı yanlarını gözler önüne serecek geleceğe ışık tutan bir türdür.” (Çetinkaya, 2006: 4).

Batı dillerinden İngilizce ve Fransızcada mizah kavramı, *humour* sözcüğü ile karşılanmaktadır. İngilizler, Fransızca “mizaç, tabiat, huy” anlamına gelen *humeur*'u *homour*'a çevirmişler ve bu kelime

İngiltere’de “ruhsal bir neşe durumu ve şaka” anlamlarında kullanılmıştır (Şenyapılı, 1995: 24).

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat’te *mizâh* kelimesinin aslının *Mûzâh* olduğu belirtildikten sonra, mizah ve mizah yazarlığı için şöyle bir tanım getirilmiştir: “Mizâh: Şaka, latife, eğlence”, “Mizâhî: mizahlı, eğlenceli.”, “Mizah-nüvis: (Arapça Farsça bileşik sıfat); mizaha dair, eğlenceli yazı yazar.” (Devellioğlu, 1986: 782). Devellioğlu aynı eserde mizahla bağlantılı olarak şaka anlamına gelen latife kelimesi ve bu kelimeden türetilen bazı kelimeler ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

“Lâtîfe (letâif): 1. Güldüren tuhaf ve güzel söz. 2. Hikâye, şaka.

Lâtîfe-gû: Lâtifeci, şakacı.

Lâtîfe-perdâz: Lâtifeci, şakacı” (Devellioğlu, 1986: 649).

Kâşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Divânu Lugâti’t-Türk* adlı eserde doğrudan mizah kavramı geçmese de onunla bağlantılı olarak “gülmek, alay etmek” ile ilgili kelimelere rastlanır. Bunlardan bazıları şunlardır:

“Açukluk: ‘Yüz açukluğu: Yüz gülümseyişi.’ (Cilt 1: 150) / Elük: Alay etme, maskaraya alma. (Cilt 1: 122) / Katgurdi: Er külüp katgurdi: Adam gülererek katıldı. (Katgurar-Katgurmak) / Köğ: Bir şehir halkı arasında meydana çıkarak bir sene içerisinde gülünen şey, gülmece. ‘Bu yıl bu köğ geldi: Bu yılın gülmececi budur.’ (Cilt 3: 131) / Küldi: ‘Er küldi: Adam güldü.’ Başkası da böyledir (Küler-külmek). (Cilt 2: 26) / Külünç: Gülünç. (Cilt 1: 374) / Külüt: Halk arasında gülünç olan nesne. (Cilt 1: 8357) / Yaltga: Bir şeyle alay etme. ‘Olanı yaltga kıldı: O, onunla alay etti, maskaraya aldı.’ (Cilt 3: 432).” (Atalay, 1985).

Yukarıdaki anlam ve kullanım özellikleriyle birlikte mizah, gerek Türk edebiyatında gerek Batı edebiyatının pek çok türünde yer bulabildiği gibi, aynı zamanda diğer sanat dallarında da etkin bir şekilde kullanılır. Bu çerçevede Aziz Nesin, mizahı şöyle değerlendirir: “Seslendiği insanı hangi oranda olursa olsun, sağlıklı olarak güldürebilen her şeydir.” Ona göre sağlıklı gülmeyi yaratan, gülmece romanı, gülmece hikâyesi, yergi, taşlama, alay, eğlenme, şaka, güldürücü pandomim, tersinleme, karikatür, gölge oyunları, kukla oyunları, gülünçleştirme (parodi ve argoda tiye alma), kaba gülünç (grotesk), güldürücü ve anekdot fıkralar, nükte, ters yansılama (alegori), eski ve yeni argodaki dalga geçme, tefe koyma, maytap geçme, gırgır vb. her şey, gülmece içinde yer alır (Usta, 2009: 34).

Mizahın hem güldürü, nükte, şaka, latife gibi birçok kavramla bağının olması hem de başlı başına bir biçim mi biçem mi olduğuna dair ikircikli bir

durumun olması onun ne olduğu konusunda farklı yorumların doğmasına yol açar. Özellikle sözlüklerde ve bazı kaynaklarda geçen gülmece-mizah tanımlarının doyurucu, açık ve belirgin olmayışından dolayı çoğu zaman mizah, şaka, eğlence, latife, nükte ve alay gibi kavramlar birbirinin aynıymış gibi kullanılır. Böyle olunca da mizahın sınırları ya büsbütün daraltılır ya da iyice genişletilip belirsizleştirilir.

Bu konuda Turhan Selçuk; “Mizah (humor) yalnız güldürü değildir. Düşündüren, eleştiren, istihza eden, bir çeşit acı duygusu veren, hicveden, karışık fikirleri kapsayan ve fikirleri beklenmedik, şaşırtıcı bir biçimde sunan türleri vardır. Kara mizah, pembe mizah deyimleri bu yüzden çıkmıştır.” diyerek mizaha geniş bir perspektiften bakar (Çetinkaya, 2006: 7). Böyle olunca da mizahın çizgilerinin nerede başlayıp nerede bittiği belli olmamakta; hiciv, istihza, nükte, ironi gibi türlerle iç içe geçerek bir kavram ve sınır karmaşası görülebilmektedir.

Bir başka araştırmacı, Çiğdem Usta da “Latife, mizah çeşitlerinden; ince alay, mizah nedenlerinden; mizahsa eğlenceli şeylerden yalnızca biridir.” (Usta, 2005: 33) diyerek latife veya şakanın eğlenceli bir tür olan mizahın kapsamında olması yönüne dikkat çekerken ayrıca mizahta inceden bir alayın da varlığından söz etmektedir.

Mizah ve nüktenin bazen birbirinin yerine geçecek biçimde yakın kullanılmasına binaen Andre Mourois; nükte ve mizahın amaçlarının aynı olsa da amaçlarına ulaşmak için seçtikleri yolun birbirinden farklı olduğunu belirterek şöyle der: “Nükte yoluyla öyle bir biçimde söylenir ki bu, hedef tutulan kişi ne kızabilir hatta ne de üzülebilir çünkü düşünce bir oyun kılığına bürünmüş ve biçim özü örtbas etmiştir. Mizahçı da tıpkı nükteci gibi bir şeyle, biriyle ya da herkesle alay etmek ister; fakat belirtmeye çalıştığı gülünç yan güldürmek amacını gütmüyor gibi görünmelidir. Hem söylediği vardır burada hem düşündüğü...” (Maurois, 1960: 14).

Mizahın en önemli unsurlarından biri gülmedir. Bu konuda Mehmet Bayrak gibi mizahın temel amacının güldürmek olduğunu, temelinde gülme olmayan bir şeyin mizah olamayacağını (Bayrak, 2001: 4) söyleyenlerin yanında, Ferit Öngören gibi mizahın illa gülme ile bağlantılı görülmemesi gerektiğini savunan araştırmacılar da vardır. Öngören, mizahın eğlenceyle olan bağı nedeniyle mizahla gülmenin birbiriyle karışabileceğini ancak nasıl ki her gülme durumu mizahı ilgilendirmiyorsa her mizah ürününün de güldüremeyebileceğini belirtir. Ona göre gülme, sadece mizahın alkışı konumundadır (Öngören, 1983: 12).

Mizahın gülme yönüyle ilgili olarak Henri Bergson ise 1924 yılında kitaplaştırdığı *Gülme (Le Rire)* adlı eserinde “gülme” kavramını açıklarken vurguladığı en önemli husus; “İnsanlık dışında hiçbir şey gülünç değildir.” (Bergson, 1989: 15) gerçekliğidir.

Mizahın Tarihsel Süreci

Antik Çağ'da ağlamanın ürünü olan trajedinin aksine, gülmenin tezahürü olan komedinin tam olarak ne zaman ve nasıl doğduğu bilinmez. Bu hususta Aristo da dâhil birçok filozof ve din adamı komedyayı-gülmeyi çok da dikkate almaz ya da ehlileştirmeye çalışır (Koestler, 1997: 9). Eflatun ise gülme esnasında kişilerin mantıksal davranmadığını, kontrolünü yitirdiğini söyleyerek özellikle gülme aracı olan alayın kişiliği zedelediğine dikkatleri çeker (Sanders, 2001: 114).

Orta Çağ Hristiyanlık anlayışında gülme; Antik Dönem'de olduğu gibi ehlileştirmeye çalışılmamış, aksine birkaç istisna dışında neredeyse tamamen yasaklanmıştır. Bu anlayışın örneği olarak Yunan tanrılarının sık sık gülmesine rağmen İsa'nın hiç gülmemesidir (Baudelaire, 1997: 4).

İslam dünyası ise alaycı gülmeyi hoş karşılamazken neşeli gülüşe karşı ılımlı bir tutum gösterir. Hatta bu konuda Hz. Muhammed'in mütebessim oluşu ve bazen şakalar yapması örnek teşkil eder (Usta, 2009: 30).

Görüldüğü gibi gülme ve hâliyle gülmece yani mizah; tarih boyunca farklı coğrafya ve zamanlarda genellikle olumsuz karşılanmış, hor görülmüş, itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak 20. yüzyılla birlikte gülmeye ve devamı olan gülmeceye daha çok ehemmiyet verilmiş (Usta, 2009: 30), hatta üniversitelerde mizahla ilgili başlı başına bölümler kurulmuş (Özünlü, 1999: 13), mizah müzeleri açılmıştır (Sanders, 2001: 114).

Mizahla ilgili bu gelişmeler yaşanırken dikkati çeken bir başka gerçeklik de mizahın hayat ve sanat arasındaki konumunun ne olduğudur. Bu hususta Bergson; mizahı, sanatla yaşam arasında bir yere oturtur. Ona göre mizah, sanatla akrabadır ancak toplumsal bir görev üstlenerek herkesi topluma uyumlu hâle getirme gibi bir amaç güttüğü için bir sanat değildir (Usta, 2009: 35).

Mizah, müstakil bir sanat olarak ele alındığı gibi ayrıca “müzikte mizah”, “edebiyatta mizah”, “tiyatrodaki mizah” gibi ifadelerde görüldüğü üzere başka sanat dalları içinde de değerlendirilebilir. Ayrıca bazı araştırmacılar, edebiyat içindeki mizahı değerlendirirken “mizah; roman, hikâye, şiir gibi edebî bir tür müdür yoksa bir anlatım tarzı mıdır” biçiminde bir soruya da yanıt aramaya çalışmışlardır. Agâh Sırrı Levent, Kenan Akyüz gibi araş-

tırmacılar mizahı ayrı bir edebî tür olarak görseler de Rifat Ilgaz, Mehmet Narlı, Muzaffer İzgü, Ali Nar gibi isimlerle birlikte araştırmacılar çoğunlukla bunun aksi görüşü savunurlar (Usta, 2009: 37-38).

Kanaatimizce de mizah; başlı başına bir edebî tür olmaktan ziyade bir anlatım tarzı, bir üslup unsuru olup diğer sanat dallarında kendine yer bulabildiği gibi edebiyatta da (romanda, öyküde, şiir gibi pek çok nazım ve nesir türlerinde) kullanılır. Mizah; bazen bir eserin tümüne egemen olup âdeta o eseri mizahi bir eser görünümüne sokabileceği gibi, bazen de çok az yararlanılan bir araç ya da hiç başvurulmayan bir özellik olarak da görülebilir. Tıpkı bir eserin ihtiyaç duyulduğunda yergi, ironi gibi özelliklere başvurması gibi mizahi bir anlatıma da başvurması doğal bir süreçtir. Bu özellik nasıl ki yergi, ironiyi bir tür değil de bir anlatım biçimi, üslup özelliği kılıyorsa aynı şekilde mizah da başlı başına bir tür olmaktan öte; bir ifade biçimi, anlatım tarzı, bir üslup özelliğidir.

Mizahın hayatla, sanatla, edebiyatla geçmişten bugüne yakın bir bağı olduğu bilinir. Sanatçılar eserlerinde mizahtan yararlanarak pek çok konuyu bilinen basmakalıp yaklaşımların ötesinde farklı bir bakış açısıyla işler. Bu anlamıyla mizah; aynı zamanda birey ve toplumlar için bir soluk alma yeri, iktidara ve güce karşı kendini var edebilme edimidir.

İnsanlar güç, iktidar ve toplumsal baskı karşısında veya toplum içinde ayıplanma kaygısı ile bazen duygu ve düşüncelerini doğrudan açıklamaktan çekinerek yön değiştirme yoluyla eleştirel tutumlarını, itiraz mekanizmalarını asıl hedef yerine dolaylı bir yöne yöneltirler. Hayvan masalları ya da hayvanların kullanıldığı fabllar, fıkralar yine Karagöz gölge oyunu, Şeyhî'nin *Harname*'si gibi mesneviler bu söz konusu özelliğin birer yansıması olarak mizahi özelliklerle ortaya çıkar.

Mizahi anlatımda yön değiştirme eğilimi gibi bir başka özellik de sembol dilinin kullanılması sürecidir. Bastırılan bir duygu, düşünce veya isteğin yansıtılması sırasında bir sembolden yararlanılarak dolaylı olarak hedefe ulaşmaya çalışılır. Mizah burada, sembolik bir iletişim aracı olarak aslında bilinçaltını yansıtır ve onun bastırılmış, örtük düşüncelerinin aracı olur: “Engellenen, düşüncelerini serbest bir şekilde açığa vuramayan, ifade edemeyen insanların bu ihtiyaçlarını gidermektedir.” (Çetinkaya, 2006: 12) Böylece kendi duygu ve düşüncelerini doğrudan ve serbest bir şekilde ifade edemeyen kişiler, bunu bazı sembollerin aracılığıyla dışa vurmak isterler:

Mizahi anlatımda; “Yapısal bir ilişki, çağrışım, anlaşma, rastlantısal benzerlik vb. yollarla başka bir şeyi temsil eden, onun varlığına işaret eden

bir nesne, figür, imaj, mimik, eylem, olay, ses, harf, kelime, işaret.” (Budak, 2000: 462) sembolleştirilerek ima yoluyla amaca ulaşma eğilimi vardır.

Mizah, ait olduğu toplumun kültürel dinamikleriyle bir gelenek çerçevesinde gelişerek ilerleme kaydetmiş ve her bir dönemde içinden çıktığı toplumun âdeta aynası olmuştur. Dolayısıyla onda toplumun sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik yapısını gösteren değerler mevcuttur. Bunların ortaya çıkarılmasıyla temsil edilen toplumun kimliğini görmek mümkündür. Mizahın ait olduğu toplumun kültürel gerçekliği ve tarihî geçmişiyle bağlantılı oluşunu ve kendine özgü bir doğallıkta vücut bulduğunu Aziz Nesin şöyle ifade eder:

“Gülmece her şeyden önce içinde doğduğu toplumun ekonomik ve sosyal koşullarına, kültür düzeyine, tarihine, geleneklerine, göreneklerine, törelerine bağlıdır ve bütün bunları gülünecek biçimde yansıtır. Bütün bunlar da her ulusta ayırım gösterdiğine göre bu ayırım oranında ulusların gülmeceleri ve gülmecelerden etkilenmeleri arasında ayırım olması doğaldır.” (Çetinkaya, 2006: 27).

Mizah, tarihsel süreç içinde ilk olarak eğlence kültürüyle bağlantılı olarak gerek Batıda gerek Ortadoğu ve Anadolu’da özellikle ürün kaldırma törenlerinde, bahar şenliklerinde, dinsel ritüellerde, evlilik törenlerinde ortaya çıkmıştır. İnsan ve doğanın mücadelesi, iyi ve kötünün karşılaşması, farklı inanışların hayatı yorumlayışı mizah ve eğlence için uygun zeminler sunmuştur. Hititlerdeki Purullî ayinleri, eski Yunan’da Diyanizos şenlikleri, Orta Asya’daki şölenler, mizahın yeşerdiği alanlar olarak dikkatleri çekmiştir.

Ortaçağda ise mizah, dönemi belirleyen tek tanrılı dinlerin etkisiyle birçok hususta ya tamamen yasaklanmış ya da istenildiği zaman istenildiği yerde kullanılmak üzere kapalı şişeler içinde tutulmak istenmiştir. Pek çok mizahi etkinlik, eğlence tek tanrılı dinlerin etkisiyle değişime uğrayarak yeni dönemin özellikleriyle yorumlanmıştır. Böylece bu dönem yeni mizah yaratıları gerçekleştirilememiş, ancak kendisine miras kalan mizah örneklerini bütün incelikleriyle işleyip şerh etmiş; kendi dünya görüşüne uygun hale getirmiştir. Dolayısıyla ortaçağ mizah örnekleri içinde alegorik hayvan hikâyeleri, dolaylı anlatım örnekleri olarak yaygın bir geçerlilik göstermiştir (Öngören, 1983: 17–18).

Avrupa’da Rönesans ve reform hareketleri mizahın da seyrini değiştirir. Orta Çağ dogmasına karşı mizahta bir özgürleşme süreci hız kazanır. Mizah; artık geleneksel eğlence ve hoşgörü sınırını zorlayarak gerek sözlü ge-

rek yazılı olarak birçok türü ile beraber gelişimini sürdürmeye, günümüz mizah anlayışına doğru evrilerek gelişim göstermeye başlar.

İslami eğilimlerin belirleyici olduğu bir dönemde Osmanlılarda mizah, ağırlıklı olarak sözlü ve gösteriye dayalı bir tür olarak varlığını sürdürse de aslında gelişim gösterebileceği uygun ortam ve şartlara pek sahip değildi. Zira Osmanlı toplumunda padişahın mutlak otorite ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması gerçekliği, padişahın ve otoritesinin eleştirilmesi veya mizah konusu yapılmasına sıcak bakılmamış, hatta buna izin verilmemiştir. Bundan dolayı mizah, uzunca bir süre Osmanlı toplumunda ya sınırlandırılmış ya da olabildiğince göz ardı edilmiştir. Özellikle merkezde, saray çevresi ve klasik edebiyat dünyasında mizaha bundan dolayı hep mesafeli olunmuş; ya hayvanlardan istifade ederek sembolik anlatımdan yararlanılmış ya da bu yola başvurulmayarak mizahi anlatım tamamen ötelenmiştir. Mizaha başvuran şairler ise bir nevi oto-sansür uygulamıştır.

Mizahın halk ve soylular tarafından değerlendirilişi, gülme ve ciddilik olgusu bu iki zümreye göre farklılık arz etmiştir. Otoriteyi elinde bulunduran soylular; ağırbaşlılık, soğuk ve asabi bir hâl ile gücün temsilciliğine soyunurken ötekileri yani avamı ise küçümseyici bir edayla komik bir bağlam içinde görmüştür. Erol Tanrıbuyurdu'nun belirttiği gibi iki zümre arasında âdeta keskin bir sınır çizgisi belirir:

“Tarih boyunca gülme ve ciddi olma durumu soylularla halk arasında keskin bir sınır çizgisi gibi durmuş, ciddiyet soylular, devlet ve devletin kurumları; komedi ve komik ise halkla ilişkilendirilmiştir. Metaforik bir şekilde ifade edecek olursak krallar, generaller, papazlar, diktatörler, şehir merkezleri, büyük meydanlar ve ana caddeler gülmez. Onlar ağırbaşlı, asık suratlı, soğuk ve düşünceli görünür. Peki, ama kim güler? Arka mahalleler, ara sokaklar, Pazar yerleri, ev hanımları, pazarcılar ve çocuklar güler. Hem de kahkahalarla.” (Tanrıbuyurdu, 2007: 104).

Söz konusu kültürel atmosferin etkisiyle gülme / komik ve gülme / mizah, uzunca bir süre hep öteki olarak görülerek sıradan insanların dünyasının bir parçası sayılmıştır. Dolayısıyla bu bağlamda Konur Ertop, “Gülmece Sanatımızda Toplum Sorunları” adlı yazısında belirttiği gibi gülmece için uygun bir ortam oluşmadığı için hâliyle şair ve yazarların, hayvan dünyasına yönelerek onlardan yararlanma yoluna gitmiştir. Yazar, böylece güldürücü ögenin oluşumunda “tuhaflikların, şaşırtıcılıkların sıralanması” esasıyla hayvanlar dünyasından yola çıkarak topluma yönelik bir eleştiriye geçmiştir. On altıncı yüzyıl şairlerinden Meali'nin *Kedi Ağıtı*, on beşinci

yüzyıla ait olan Uslu Efendi'nin *Vezirler Münazarası* adlı eseri ve Şeyhi'nin *Harname*'si bu anlayışın örnekleridir (Ertop, 1977: 14).

Bütün bu olumsuzluğun yanında Osmanlı merkezî yönetiminin ve saray çevresinin aksine Anadolu'da halk arasında mizah; gerek şiir dilinde gerekse masal, fıkra gibi anlatmaya dayalı türler ve Karagöz, ortaoyunu, meddah gibi temsile dayalı türlerde varlığını güçlü olarak hissettirir. Geçmişten günümüze doğru mizah, gerek halk edebiyatı içinde gerekse divan edebiyatı içinde farklı dönem ve koşullarda toplumun ve değişimin bir yansıması olarak gelişimini sürdürür.

Sonuç

Bu çalışmada mizahın kavramsal yapısı ve onunla ilintili kavram dünyasına değinilerek Batı'da ve Türk kültür dünyasındaki tarihsel seyri / gelişimi değerlendirilmiştir. Bu bağlamda gerek Türkiye'de gerek diğer ülkelerde mizahın, salt sözlü icra edilen ve belli alanlarla sınırlı olan bir tür olmayıp gerek görsel ve gerekse yazılı olarak çok farklı sanat dallarında kullanım alanı bularak geniş bir yelpazeye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Mizah; geçmişten günümüze dek tiyatrodan sinemaya, edebiyattan magazine ve siyasetten spora dek pek çok alanda varlığını sürdürülmüştür.

Kaynaklar

- Atalay, Besim, *Dîvânu Lugâti't-Türk III*, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- Baudlaire, Charles, *Gülmenin Özü*, (Çev.: İrfan Yalçın), İris Yayınları, İstanbul 1997.
- Bergson, Henri, *Gülme*, (Çev.: Mustafa Şekip Tunç), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.
- Çetinkaya, Gülnaz, "Gırgır Dergisinin Türk Halkbilimi Açısından İncelenmesi", Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2006.
- Çetişli, İsmail, *Batı Edebiyatında Akımlar*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1986.
- Eker, Gülin Ögüt, *İnsan, Kültür, Mizah (Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Olarak Mizah)*, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı-1*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Ertop, Konur, "Gülmece Sanatımızda Toplum Sorunları", *Milliyet Sanat*, 1977, S. 231-239.

Koestler, Arthur, *Mizah Yaratma Eylemi*, (Çev.: Sevinç-Özcan Kabakçiođlu), İris Yayınları, İstanbul 1997.

Maurois, Andre, “Nükte ve Mizah”, (Çev.: İhsan Akay), *Varlık Dergisi*, S. 14-15, İstanbul 1960.

Öngören, Ferit, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

Öztürk, Aruz E, “*Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Gülme ile İlgili Söz Varlığı Işığında 11. Yüzyılda Türk Kültüründe Gülme”, *Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Ulusal İletişim Kongresi Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah Olgusu*, (13-15 Mayıs 2010), Erzurum s. 75-78.

Özünü, Ünsal, *Gülmecenin Dilleri*, Doruk Yayınları, Ankara 1999.

Sanders, Barry, *Kahkahanın Zaferi / Yıkıcı Tarih Olarak Gülme*, (Çev.: Kemal Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

Şenyapılı, Önder, *Karikatür ve İletişim*, Karikatür Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

Tanrıbuyurdu, Erol, “Temel Fıkralarında Toplumsal Eleştiri”, *Millî Folklor*, S. 75, Yıl: 19, 2007, s. 104-107.

Usta, Çiğdem, *Mizah Dilinin Gizemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009.